

סיפור שבתי צבי מאת מומר ספרדי באיטליה במאה הי"ז

ראובן פיינגולד

שבתי צבי, 'המשיח מאיזמיר', זכה לחיבורים שלמים ומפורטים מרובים, פרי עטם של סופרים יהודים ולא-יהודים. חלק ניכר מאותם חיבורים נותרו עדיין בחשכת הגנזים והארכיונים!¹ המידע שנשתמר במקורות היהודיים על אודות השכתאות גדול בכמותו מזה שהגיע לידינו ממקורות נוצריים, והוא כולל פרטים חשובים על קורות חייו של המשיח; התסיסה שעורר מעשהו בקרב קהילות ישראל; עמדותיהם של הרבנים כלפיו — ועוד נושאים רבים ומגוונים אשר בחלקם נחקרו ונבדקו מחדש לאחרונה.²

על הידוע עד כה על תנועתו המשיחית של שבתי צבי, בעיקר מספרו המונומנטאלי של גרשום שלום, נוספה עתה תעודה חדשה: חיבור קטן, בלשון הספרדית, שנכתב במאה ה-17 ומצוי היום בבית הספרים הלאומי בירושלים.³

א. המחבר — בין נצרות ליהדות

החיבור, הנושא את הכותרת 'כתבה קאתולית מקוצרת ונאמנה לקוחה מכתבי-הקודש, כתב העיוורון והמרמה של הכופרים היהודים [...] היסטוריה קצרה של משיח השקר של היהודים (שבתי צבי) [Giby]'¹ שאירעה בתורכיה בשנת 1666 [...] וסופה המר', נכתב בידי איש המאה ה-17, אנטוניו גארסיה סולדאני.⁴ קשה לתהות על

הפניות כיבליוגראפיות — בסוף המאמר.

* תודתי ליקרן הזכרון לתרבות יהודית בניו-יורק על הסיוע בעריכת המחקר. ברצוני להודות לפרופ' י' ליבס על הערותיו המועילות למאמר.

1 על יסודות המשיחיות בתולדות עמנו, מראשיתה ועד סוף הבית השני — עיין: קלוזנר. על משיחיות ותסיסות משיחיות בימי-הביניים ועד לגירוש ספרד — ראה: אשכולי. על הרכיב הפוליטי-משיחי שבתנועה השכתאית — ראה: ליבס, המשיחיות, עמ' 4-20.

2 בירליוגראפיה ענפה שנכתבה על התפשטותה של התנועה השכתאית, ועיקרה בספרו של שלום, שבתי צבי, עמ' 829-842. על כך נוספו מחקרים חדשים בשנים האחרונות מפרי עטם של י' תשבי, מ' אידל, רבקה שץ, מ' בניהו, י' קפלן, י' ליבס ואחרים, אך אין זה המקום לפרטם.

3 מעטים ביותר החיבורים בספרדית או בפורטוגאלית על שבתי צבי ותנועתו. ראה למשל: אברדיינטי; וכן תרגומו הפורטוגאלי של החיבור האנונימי מכתב מקושטא, אשר ההדיר משה אמולק — ראה: אמולק.

4 כותרת החיבור: Antonio Garcia Soldani, Abreviado y devoto assumpto cathólico,

אישיותו של המחבר, שכן שמו אינו מוזכר במרבית הלקסיקונים וספרי הביוגרפיות העוסקים בסופרי המאה ה-17; באלה המזכירים אותו, הוא זוכה לשורות ספורות בלבד, שאינן מסייעות בהרבה לזיהויו. כך דרך משל, קבע כריסטיאן וולף, בראשית המאה ה-18, שסולדאני 'היה איש כנסייה מקאסטיליה (ספרד), אשר בכתביו התנגד ליהדות'.⁵

עיון ראשוני בחיבור הקטן שלפנינו מלמד, שבדברי וולף אין ממש. מן הטקסט עצמו אפשר לשאוב פרטים חשובים, אמנם קצרים, על זהותו האמיתית של סולדאני. ואלה הפרטים בעלי מידה רבה של ודאות:

(א) סולדאני לא היה איש כנסייה, אלא יהודי מומר. תאריך לידתו אינו ידוע, ונראה שהוא נמנה עם ששת אלפי היהודים שמוצאם מספרד, שהתיישבו בעיר ליבורנו שבאסטיליה. בשנת 1663 הוא החליט, מרצונו החופשי, לעזוב את כלל ישראל ולהצטרף אל הכנסייה הקאתולית.⁶

(ב) גארסיה סולדאני היה דיפלומאט נודע, אשר בצעירותו הופקד על ניהול משאים ומתנים בין חצר המלך הספרדי, קרלוס השני מבית האבסבורג, ובין גורמים זרים — הן גורמים מדיניים והן כנסייתיים. כאות הוקרה על פעילותו הציבורית, זכה סולדאני לשלוש מחתימותיו של המלך הספרדי — פרס מכובד ביותר באותם ימים.⁷

(ג) חיבורו הנדון של סולדאני הוקדש למלך קרלוס השני מספרד.⁸

(ד) החיבור אינו נושא תאריך כלשהו, אך קרוב לוודאי שהוא נכתב אחרי שנת 1676 בעיר ליבורנו, מקום מגוריו של המחבר. קביעה זו מבוססת על איזכורם של ימי שכתי צבי האחרונים בחיבורנו; שכתי צבי נפטר בשנת 1676, בהיותו בן חמישים, מכאן שיצירה זו נכתבה אולי אפילו אחרי מותו. היצירה כתובה ספרדית ולא לאטינית, והדבר מלמד שהשפה הספרדית היתה עדיין שגורה על לשונו של המחבר — נוסף על רצונו להוציא תחת ידו ספר שהקורא ירוץ בו.⁹

sacado de la Sagrada escritura contra la ceguedad y engaño de los pérfidos iudfos..., Pequeña Historia del Falso Mesías de los Iudfos (Sabaday Giby) sucedido en la Turquía del año 1666 ביצירה הנדירה שלפנינו 16 דפים מודפסים. היא מצויה בבית הספרים הלאומי בירושלים. ברצוני להודות לצוות הספרנים, אשר סייע לי רבות בזמן הכנת הטקסט.

5 ראה: וולף, עמ' 1043.

6 ובמקור: Antonio Garcia Soldani, de Nación Hebrea, quien por gracia particular q̄ tuvo de N.S. Jesu Christo el año de 1663 en Liorne, entre más de seis mil Judfos abjuró el Hebraísmo, y voluntariamente se reduxo en gremio de su santa Iglesia Católica Romana... (סולדאני, עמ' 3).

7 עיין: סולדאני, עמ' 3-4.

8 אין שער לחיבור, וההקדשה למלך קרלוס השני מספרד מופיעה בדף הראשון, המשמש גם שער לחיבור. בהקדשה נאמר: קיסר ונסיך השולט ברחבי תבל, עבדו הנאמן של ישו, השומר ומגן על השלום והמכבד את המושב האפוסטולי [ברומא], מקור החסד והצדק, העוצמה והתהילה, התפארת והרחמנות, הסלחנות והגדולה... שליט הודו, נאפולי, סיציליה, סארדיניה, ירושלים, אמריקה... וכו'.

9 סולדאני הגיע לאיטליה מספרד בשנת 1663, וכנראה בשנת 1666 עדיין לא היה יכול לכתוב

(ה) ידיעותיו של גארסיה סולדאני בענייני נצרות אינן רבות — הוא משתמש במקורות נוצריים באופן סתמי למדי. דרך משל, האיזכורים המובאים בטקסט לקוחים מאותם 'פסוקים כריסטולוגיים' (בעיקר מהנביאים ומן הברית החדשה) החוזרים בחיבוריהם של מומרים אחרים בספרד.¹⁰

(ו) סולדאני אינו מפגין ידע ושליטה במקורות עבריים, והשפה העברית אף זרה לו, דבר הכולט בחיבורו — ונסתפק כאן בשלוש דוגמאות:

(1) אף לא מלה אחת בחיבור כתובה עברית, בניגוד לדרכם של מומרים אחרים, שנהגו לשלב מילים, משפטים ולעיתים אף פסוקים מקראיים שלמים בעברית.¹¹
 (2) המחבר משתמש במלה העברית 'חכם' בתעתיק לועזי, אולם בגוף רבים במקום ביחיד, כגון: 'בשנת 1666 חי באי אלפו שבתורכיה "חכמים" גדול... וכו' — אין התאמה בין שם העצם ובין שם התואר.¹²

(3) תעתיק השם 'שבתי צבי' אינו נכון ואינו הגיוני. המחבר בחר בתעתיק Sabaday Giby, שאין לו הסבר מניח את הדעת, ולא בצורות תעתיק שונות המקובלות בספרדית, כגון: Sabatay Zevi, Shabatai Svi, Sabetai Sevi, Shabetai Tzevi, ועוד.¹³

ב. תולדות שבתי צבי ודמותו בחיבור הנדון

בהסתמך על מקורות יהודיים, קבע גרשום שלום — ובעקבותיו חוקרים אחרים — ששבתי צבי נולד בט' באב שפ"ו (1626) בעיר איזמיר שבתורכיה, וייתכן שתאריך לידתו הותאם למסורת היהודית, הגורסת כי המשיח עתיד להינולד ביום זה דווקא.

באיטלקית. ברור שאם היה מעוניין שאנוסים במערב אירופה, החוזרים ליהדות, יקראו את כתיבו — העדיף את הספרדית על שפות אחרות.

10 המומר הספרדי השתמש בפסוקים כריסטולוגיים נפוצים ביותר. כך למשל על לידתו של המשיח (ישעיה ט:1), על סבלו ומותו של המשיח (ישעיה נג), על הערצת המשיח שנוולד (תהלים עא), על נוכחות השילוש בכיטוי 'עשה אדם... (כראשית א:כו), ודוגמאות רבות נוספות — ראה: סולדאני, עמ' 4-7.

11 אפשר לומר שכמעט כל המומרים הספרדיים שלטו היטב בשפה העברית, וחלקם אף השאירו כתבים כריסטולוגיים חשובים. כך לדוגמה אבנר מבורגוס, או אלפונסו די וואליאדוליד (1270-1348), שכתב את החיבורים הבאים: 'מורה הצדק', 'מנחת קנאות', ו'ספר תשובות למחרף'. כמו כן השתמרו בכ"י פארמא (Parma) מס' 533, שלוש איגרות בעברית, אשר שלח המומר אבנר אל חכמי ישראל בספרד — עיין: רוזנטאל, עמ' 588-621; הנ"ל, השניה, עמ' תפג-תקי; הנ"ל, השלישית, עמ' מב-נא.

12 El año de 1666, en Aleppo de Levante, Isla de la Turquía, avía un gradíssimo Gagamim, q̄ en lengua Hebraica quiere dezir Sapientíssimo de la Ley Hebraica... (סולדאני, עמ' 13).

13 שבתי צבי מכוונה תמיד בחיבור זה Sabaday Giby (כך בעמ' 13, 14, 15). שם זה אינו מצוי בשום חיבור לועזי שהוקדש לו או לתנועתו — ראה: שלום, שבתי צבי, ב, עמ' 833-837.

המקורות הנוצריים העוסקים בשבתי צבי אינם תואמים לרוב את המקורות היהודיים: ברובם חסר תאריך לידתו, ואם כבר נכתבה שנת לידתו, צוינה שנת שפ"ה, דהיינו 1625. ההבדל בין המקורות באשר למועד לידתו נערץ אולי בגישה השונה לביאת המשיח: היהדות דאו גרסה, שהמשיח יבוא לגאול את עם ישראל ואת האנושות כולה בעוד ארבעים שנה (1626-1666), ואילו הנצרות השקיעה מאמצים בלתי פוסקים כדי לשבש את הספירה היהודית לביאת המשיח.¹⁴ יתרה מזו: כל החיבורים הנוצריים על אודות שבתי צבי נכתבו בשנת 1666 או מאוחר יותר, והדבר מחזק את הטעון שהם נועדו לשלול מכל וכל את האפשרות, ששבתי צבי הוא אכן המשיח הנכסף. הכתשה זו מאפשרת למחברים הנוצריים להעמיד את דמותו של ישו הנוצרי במרכז הזירה; לשנת 1666 נודעה משמעות אפוקליפטית גם לנוצרים.¹⁵

שבתי צבי היה בנו הבכור של מרדכי צבי, איש צנוע, סוחר עופות כנראה, ממוצא אשכנזי. ראש המשפחה הגיע מיוון לאיזמיר, התבסס והתעשר, ובמרוצת הזמן הפך לסוכן של סוחרים אנגליים והולאנדיים שעסקו באיזמיר כמסחר. כל המקורות גורסים ששבתי צבי היה הבן הבכור. גארסיה סולדאני טוען בחיבורו, שאביו של שבתי צבי מכונה מרדכי לוי (Mardoqueo Levi), שגיאיה שאולי נובעת מצורתן הדומה והמסורבלת של האותיות S ו-L בכתב-היד המקורי, שהגיש המחבר לבית הדפוס.¹⁶ סולדאני לא ציין את העיר שממנה היגר אביו של שבתי צבי לאיזמיר; בחיבורים נוצריים ידועים מופיעות הערים פאטראס (Patras), מוריאה (Morea) ומקומות נוספים שבשליטת התורכים.¹⁷

המחברים הנוצריים כלל לא התעניינו בחינוכו של שבתי צבי, והם מתעלמים אפוא מהשפעתם המכרעת של רבנים כמו ר' יצחק די אלבא ור' יוסף אסקפה על השכלתו. סולדאני אינו יוצא דופן מבחינה זו. חיבורים אלה מסתפקים בציון העובדה, ששבתי צבי היה 'תלמיד חכם' בגיל צעיר יחסית.¹⁸ איש מהם אינו מתכחש לעובדה, ששבתי צבי 'נחשב לדמות קדושה ונבואית בקרב יהודי תורכיה, דבר שהוציא לו מוניטין בכל חלקיה של המדינה'.¹⁹

14 ראה: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 83-85.

15 לפי תפיסת הנוצרים, שנת 1666 היא שנת כוואו של האנטיכריסט, שנה שיש לה משמעות מילנארית מובהקת. כשם שהקבלה הכטיחה ליהודים את כוואו של המשיח בשנת 1666, הבינו גם הנוצרים את תוכנו של 'ספר חוון יוחנן' (בעיקר יג: 18) כמובן משיח-גאולתי. פרשנות מעין זו נתן הישועי אנטוניו ויאירא, בן דורו של שבתי צבי — ראה: אזיכרו, עמ' 89 ואילך.

16 *...fue primogenito de Mardoqueo Levi* — עיין: סולדאני, עמ' 13, והשווה: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 85.

17 ראה: סימונטון, עמ' 33-58, והשווה: שלום, שבתי צבי, עמ' 85, הטוען שהמניע העיקרי לכוואו של מרדכי צבי לתורכיה היה מסחרי.

18 בעניין חינוכו של שבתי צבי יש לציין, שהוא הוסמך כ'חכם' בגיל 18. מעולם לא גונה על היותו כור. על-פי מקור אחד, הוא עזב את הישיבה בגיל 15, אך אין לדעת בבירור מתי החל בחיי בדיות ונוירות. ראה: שבתי, אנציקלופדיה, עמ' 436.

19 החיבור האיטלקי מכתב מקושטא מתאר אותו למשל כך: *Ha ben sortito della natura un'ingegno non mediocre, et una vivacita di spirito non ordinaria, la quale aiutata*

גרשום שלום היה בין החוקרים הראשונים שהפנה את תשומת לבנו להיבט הפסיכולוגי שבהתנהגותו של שבתי צבי. נושא זה זכה לבחינה מחודשת ולעיון יסודי בשנים האחרונות, והודגשו בו נקודות מרכזיות כמו הקשרים הרגשיים עם אמו, תכונות של פסיכוזה מאניה-דפרסיבית שהיו אופייניות לו, רכיב המלאנכוליה או עצב עמוק, תיסכולים מיניים, ומצבי הארה (אילומינאציה), כשביניהם תקופות של שפיות.²⁰ גארסיה סולדאני נוטה להתעלם מכל תיאור פסיכולוגי של שבתי צבי – מגמה טיפוסית לכלל החיבורים הנוצריים בנושא זה.²¹

ג. מצבי הארה של שבתי צבי

תלמידיו של שבתי צבי תיארו את הרגעים של שפיות-דעת וצלילות מחשבה בהתנהגותו, בין תקופות אחרות של משברים פנימיים אינטנסיביים והתקפות מלאנכוליה, כמושגים תיאולוגיים של 'הארה' או 'אילומינאציה', 'נפילה' ו'הסתר פנים'. באחת ההארות המפורסמות שלו החליט שבתי צבי לשאת לאישה את שרה, נערה פרוצה אשכנזיה, שהובאה לפי בקשתו מאיטליה: נישואיו נערכו בקאהיר ב-1664.3.31.22 אולם, ההארות שתוארו בחיבורו של סולדאני, ואף בחיבורים נוצריים אחרים, אינן זהות להארות המצויות במקורות היהודיים. ה'הארה הראשונה', המתוארת אצל סולדאני, אירעה בשנת 1662, בדרכו של שבתי צבי לירושלים (דרך רודוס). בעת כניסתו לעיר הקודש, עוד בשולי השביל המוביל אליה, התייצב לפניו מלאך ה' וציווה עליו לגשת ולדרוש מעמו לציית לאמונתו – ובתמורה יחלצם שבתי צבי מן המצוקה ויקבצם בירושלים. דברים אלה סיפר שבתי צבי לכולם, והכל האמינו לו.²³ בסיפור זה ניכרות השפעות חיצוניות רבות, של

dello studio l'ha portato a quel segno di dottrina legale e teologica anco la piu recondita che chiamano Caballa, che l'ha fatto ammirar e predicar dagli Ebrei, come huomo il piu addottrinato e savio di quanti vivono al mondo עמ' 40.

20 עיין: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 100, הערה 2, המביא את דבריו של טריווס (Trivus), שהגדיר את שבתי כאיש שסבל משגעון דגנרטיבי-הלוצינאטורי (פאראנויה). ראה גם שלום, שבתי צבי, עמ' 313-314.

21 גם במסכת האיטלקית (סימונסון), אשר שימשה לנו מקור השוואה עם החיבור של סולדאני, נעלם לגמרי ההיבט הנפשי-פסיכולוגי שבאישיותו של שבתי צבי.

22 על מצבי הארה אצל שבתי צבי – ראה: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 108 ואילך, 190 ואילך.
23 Passó este Sabaday Gibi a Ierusalém, y todos los judíos le adoravan. Y finalmente inventó que, yendo por un camino se le avía aparecido un Ángel, y que le avía dicho: Anda, dile a tu Pueblo que estén firmes y costantes, que presto los sacaré de la miseria en que se hallan, y los conduciré a todos a Ierusalém. Y este aparecimiento lo contava a todos, y todos le escuchavan y davan crédito סולדאני, עמ' 13.

מקורות ספרותיים שונים ומגוונים שנכתבו באותה תקופה, ובהם Relation de la véritable Imposture du faux Messie des Juifs (‘חיבור על אודות האימפוסטור משיח השקר של היהודים’), שנכתב בצרפת ב־1667; Lettera mandata da Constantinopoli a Roma (‘מכתב שנשלח מקושטא לרומא’), שפורסם באיטליקת באוקטובר 1667. יש לציין שסולדאני מנסה בדרכים שונות להציג את שבתי בדומה לישו — שניהם עולים לירושלים, עטורים עטרת של קדושה, באווירה של פאר הראויה לנביא ולגואל, שניהם נפגשים בדרכם עם רבבות מאמינים ועוד.²⁴ ההשפעה על תואר ה'הארה השנייה' אף כוללת יותר: דומה שאנטוניו גארסיה סולדאני העתיק מלה במלה חיבור איטלקי, שכנראה נתפרסם כמה חודשים בלבד קודם לכתיבת חיבורו־הוא. להלן השוואת הקטעים הזוהים כמעט:

החיבור של סולדאני

החיבור האיטלקי

גם בגאלאטה שליד קושטא גרה נסיכה יהודייה בת 16 עד 17, אשר היתה במידת־מה קרובת־משפחה של שבתי צבי. אף היא אמרה לקרובה שאלוהים הראה לה דברים נפלאים, ובהם הופעת מלאך לבוש אור הנושא חרב זוהרת, שבישר [לה] את ביאת המשיח, ואשר טען שיש לקבלו בכבוד הראוי לו.²⁶

הבשורה בעניין המשיח החלה בגאלאטה באמצעות נערה בת 16 עד 17, שהיתה נערצת מאוד. היא סיפרה לקרובי משפחתה שאלוהים הראה לה דברים מדהימים, ובהם שמלאך לבוש אור, הנושא חרב זוהרת, בישר לה את ביאת המשיח, ואמר לה שיש למצוא אותו ולקבלו.²⁵

בתיאור ה'הארה השנייה' של גארסיה סולדאני — המספר על נסיכה צעירה, ממשפחתו של המשיח שבתי צבי, המתנבאת בעיר גאלאטה (Galata) — המחבר

24 בעניין החיבורים שהשפיעו באופן ניכר על גארסיה סולדאני — עיין: סימונסון; סולדאני, עמ' 15. על ההקבלה בין ישו לשבתי בעת כניסתם לירושלים — ראה: מתי כא: 8-10; מרקוס יא: 8; לוקאס יט: 37; ויוחנן יב: 17-18.

25 La preconizzazione di questo preteso Messia comincio qui in Galata da un giovane di 16 in 17 anni come dicono Vergine di grande e molto sublime contemplatione, nella quale diceva ella alli suoi parenti che Dio le mostrava cose di gran stupore, e tra l' altere che l'era comparso un Angelo vestito di luce con una spada scintillante, che l'avvertiva della venuta del tanto aspetto Messia e che bisognava apparecchiarsi a riceverlo et andar incontrarlo. עמ' 40-41.

26 A esto se junta también como en Galata, junto a Constantinopla avia una Donzella Hebrea de diez y seis a diez y siete años, que era algo parienta de sabaday. De zia también ésta a sus parientes que Dios le mostrava cosas de mucha admiración, y entre otras muchas: que se le avia aparecido un Ángel vestido de luz, con una espada luciente, y que le advertía del esperado Mesías; y que sería necesario irse aparejando para recibirle con la grandeza que se devia. עמ' 13-14.

מדגיש כי הארה זו מעלה פעם נוספת את ההבטחה האלוהית בדבר ביאת המשיח ואת הצורך להיערך היטב לקראת בואו.

ד. התסיסה החברתית בתורכיה והתאסלמות שבתי צבי

בחקר השכתאות הודגשה מאוד האווירה המיוחדת שהתעוררה ערב שנת 1666 והתנאים הייחודיים שתרמו להתעוררות משיחית דווקא בשנה זו. המחקר אף התמקד על האקלים בקהילות ישראל עם הופעתו של המשיח מאיזמיר. התסיסה המשיחית שעורר שבתי צבי ברחובות של שכונות היהודים באיזמיר, בקושטא ובמרכזים יהודיים אחרים באימפריה העות'מאנית גרמה לפילוגו של הציבור היהודי: מאמינים במשיח מכאן, ומתנגדים לו מכאן. גל של התלהבות ותסיסה אחז גם באוכלוסייה הלא-יהודית, בעיקר בקושטא, ושירים היתוליים על המשיח הושרו ברחובות מדי יום ביומו.²⁷

באימפריה העות'מאנית שכיחה ביותר תופעת דיכוי המרידות והוצאה להורג של 'מורדים' במהירות מדהימה; 'משיחי שקר' הוכנסו לקטגוריה של 'מורדים' בשלטון. במאה ה-17 נלכדו שלושה מורדים כאלה: 'האב העות'מאני' (Padre Ottomane), מוחמד ביי (Mahomed Bei), ושבתי צבי (Sabatai Sevi) — ועל כך מעיד ספר, שנכתב בלונדון ותורגם בהאמבורג בשנת 1669, שנה סמוכה ל'פרשת שבתי צבי'.²⁸ אם נסכים לעובדה ששבתי צבי נתפס בעיני השלטונות כ'מורד' נשאלת השאלה איזה עונש יכלו להטיל עליו הרשויות.

שנת 1666 החלה, ומועד הגאולה הנכסף התקרב ובא. הגאולה נתברשה ליום ט"ו בסיוון תכ"ו, 18 ביוני 1666. סולדאני תיאר את הרגע שבו הגיעו לאוזני היהודים בתורכיה הידיעות הראשונות על פרשת שבתי צבי; לדבריו, 'השערורייה שנתעוררה היתה חסרת תקדים': כולם הלכו אחר שבתי, שאותו כינה 'רשע ורמאי (malvado y embustero) שאין כמוהו'.²⁹ היהודים שהאמינו בכוחו ובמעשיו העניקו לשבתי צבי — כנהוג אז — מתנות לשם חיתון יתומות. התסיסה הלכה והתפשטה גלים-גלים, ובהדרגה גרפה את כלל הציבור היהודי באימפריה העות'מאנית. סולדאני מוסיף

27 אחד השירים, שמדגיש יפה את גל ההתלהבות שגרפה את האוכלוסייה היהודית והלא-יהודית בתורכיה, נכתב דווקא בלאדינו, והוא נכלל בלקט שירים הידועים כ'רומנסו ספרדי'. בשיר נאמר כך:

Hakamim van airando / detras del nuestro goel,
sism ribbon de judería / todos iban detras de él.

עיין: אטיאש, עמ' 26.

28 ראה: ארולין, עמ' 41-111; הסטוריה, עמ' 35-90.

29 Y tal era el escándalo q andava en Turquía de quadrillas de Judíos que seguian el malvado y embustero Sabaday, que era una cosa espantosa עמ' 14.

בחיבורו, ששבתי צבי לא הסתפק בכך, והחל במסע התכתבות עם 'קהילות ישראל' (sinagogas) שמחוץ לאימפריה.³⁰

בפנייתו אל הקהילות ביקש שבתי מכל היהודים 'לשמוח כדי להתקבץ בירושלים'. דומה שסולדאני הכיר יפה את תוכנם של מכתבי שבתי צבי, שכן בהיותו זה שלוש שנים בתור נוצרי מאמין בעיר ליבורנו (1663-1666), ידע על התשובות ששלחו יהודי איטליה ליהודי תורכיה, ש'עניין המשיח' עמד במרכזן. לדעת סולדאני התבטאה אווירת ה'עליצות' בליבורנו בעיקר בהתרוצצות של הכול — נוצרים ויהודים כאחד — ברחובות העיר, שכן היה ביניהם מגע יומיומי.³¹ זאת ועוד: סולדאני מזכיר את תשובותיהם של יהודי תורכיה ליהודי איטליה: יהודי תורכיה נשאלים מדוע הם כה עליזים, והם משיבים ליהודי ליבורנו, 'שהמשיח כבר בא ושכונתם לערוך לו קבלת פנים בהקדם'.³² ברור שתשובה מעין זו דירבנה יהודים רבים להגיע לתורכיה, המתססת משיחיות ומיסטיקה.

שלטונות האימפריה העות'מאנית לא ראו בעין יפה את התסיסה שעורר 'המשיח מאיזמיר': כיצד יכול אדם, שאינו מוסלמי, להיחשב לקדוש ולנביא במדינה הנשלטת בידי מוסלמים? ³³ הסולטאן ומנהיגי האימפריה לא יכלו להסכים לכך, וכשהמופתי (הממונה על ענייני הלכה ודת באימפריה) הביא בפניהם את דבר התסיסה הנרחבת שעורר שבתי בקרב היהודים, מיד ציווה הסולטאן חד-משמעית לעצור את שבתי ולהביאו בפניו.

ב־13 בספטמבר 1666 נלקח שבתי צבי לאדריאנופול,³⁴ והובא בפני מועצת הממלכה, בנוכחות הסולטאן. המאמינים במשיח סיפרו ששבתי היה 'במרה שחורה' ובמצב־רוח פאסיבי; הם טוענים שהמרתו לאסלאם נכפתה עליו. יש להניח ששבתי הכחיש שהיו לו אי פעם יומרות משיחיות, אנשי החצר לא קיבלו את הכחשתו. סולדאני שיחזר בצורה מהימנה את השיחה שהתנהלה ב־15 בספטמבר 1666 בין שבתי צבי לסולטאן ואנשי חצרו, שבה התבקש 'המשיח מאיזמיר' להשיב לכמה שאלות מוכנות מראש:

[...] הוא נשאל: מה שמך? השיב: שבתי צבי. נשאל: האם אתה משיח היהודים? דבר מהר. השיב: ידוע לי, כי אני איש פשוט, אך היהודים גרמו לכך שאיבדתי את השיפוט הנכון ואת ההבנה. נאמר לי: בגלל המהומה שעוררת, ועל שרימית את העולם, יש להתיז את ראשך מיד או שתותר על דת משה

30 סולדאני, עמ' 14.

31 Y como en Liorne todos los mas Christianos no pueden negociar sino negocian con los Judíos, andavan tan alegres y contentos, que casi iban corriendo por las calles...etc ראה: סולדאני, עמ' 14.

32 סולדאני, עמ' 14.

33 סולדאני, עמ' 14.

34 עיין: שבתי, האנציקלופדיה, עמ' 443.

[Ley Mosajca] ותהפך להיות תורכי. השיב שבתי: אשוב קצת על כך. נאמר לו: אין יותר על מה לחשוב.³⁵

המשך המחזה ידוע, ותיאורו של גרשום שלום מדויק וקולע: שבתי צבי הרים אצבע כלפי מעלה והכריז בקול, שמעתה הוא מוסלמי, ושרצונו למות כמוסלמי. הוא חבש לראשו את התרבוש (מצנפת המכונה 'דסתאר'), קיבל שם מוסלמי, ומיד אחר כך אמר הסולטאן בסיפוק מלא: 'כעת הכל בסדר, הכל נע בדרך האמת'.³⁶

Y así entro Sabaday en presencia del Rey, donde estavan muchos Sabios, le fue preguntado como se llamava? Respondió que Sabaday Giby. Fuele dicho: Eres tu el Mesías de los Judíos? habla presto. Respondió: Que sabia bien que no era mas que un pobre hombre, y que los Judíos le avían hecho perder el juyzio y el entendimiento. No es bastante esso, le fue dicho al Sabaday, y para llevar estos escándalos delante, y desengañar al mundo, mira lo que quieres hazer? Porque aora, aqui en mi presencia te ha de ser cortada la cabeza al instante o que renuncies la Ley Mosaica, y te hagas Turco. Respondió Sabaday: Pensaré un poco en ello. No lo he de hacer. Respondieron los circunstantes... etc
מנקודת ראות של המשומר — ראה: ליבס, יחסו, עמ' 267-307.

סולדאני, עמ' 14-15 והשווה: סימונסון, עמ' 51 ואילך. השיחה עם השלטונות מופיעה במקורות הרבה, אך אין כאן המקום להרחיב על כך. נציין כאן שהתעודה היחידה בתורכית על התאסלמותו של שבתי צבי מצויה בארכיון של אסתאנבול, בקובץ של פקודות ששלח הסולטאן לפקידיו בכל רחבי האימפריה — ראה: הד, עמ' 337-339.

שבתי צבי משיח שקר (במרכז, חבוש תרבוש) — כתובת על תחריט נחושת, גרמניה המ' ה-17

ה. ימיו האחרונים של שבתי צבי ודימויו בראי הנצרות

המומר גארסיה סולדאני חתם את חיבורו בתיאור קצר מאוד על ימיו האחרונים של שבתי צבי כמוסלמי. המחבר הוסיף פרט חשוב להבנת המרתו: לטענתו 'דווקא משום שהמוסלמים אינם מקבלים מאמינים יהודים, אלא בתנאי שאלה ימירו לנצרות, שבתי צבי קודם נטבל ואחר כך קיבל את השם עזיו מחמד אגא (Agis Mehemet Aga), שפירושו 'כבוד אדוני מחמד'.³⁷

לדברי המחבר, שבתי נחשב למשומד חשוב, ללא ספק — החשוב ביותר בכל תולדות האימפריה העות'מאנית, ועל כן החליט הסולטאן למנותו ל'שומר הסראי' (Portero del Serrallo) וקבע לו קצבה יומית של שלושה אסקודוס.³⁸ כמה ממלווי ומאמיניו של המשיח מאיזמיר השתמדו עמו, ובהם אשתו. לאחר שהמיר דתו לאסלאם, שקע שבתי בדיכאון עמוק, כפי שהדבר בולט מעיון במכתבו לאחיו אליהו, שנכתב שבוע ימים אחרי כן. נתן העזתי, אשר לא הוזכר כלל בחיבורו של סולדאני, ידע על התאסלמותו של שבתי רק בראשית נובמבר 1666.³⁹

מכתיבתו של המומר סולדאני לא נעדרת המשמעות הנסתרת של 'פרשת שבתי צבי' בעיני הנוצרים. כמי שחונך בדרכה של הנצרות, המחבר מסביר: 'אנחנו הקאתולים רואים בפרשה זו, ובאחרות המספרות על משיחי שקר שהיו בעיקר בזמן מלכותו של חואן השני מקאסטיליה, נבואה שהתגשמה. כפי שאמר אדוננו ישו הנוצרי לכופרים היהודים שסירבו לקבלו כמשיח אמת'.⁴⁰ סולדאני מניח אפוא, ששבתי מגלם אחד מאותם משיחי שקר שבאו בעקבות ישו; אולם כדי לבסס את דבריו, המחבר משתמש בדברי יוחנן ליהודים: אני הנה באתי בשם אבי ולא קבלתם אותי, ואם יבא אחר בשם עצמו — אותו תקבלו.⁴¹ לפי תפישתו של סולדאני, היהודים הם עקשנים, עיוורים וחסרי השגחה אלוהית. הוא מאמין אמונה שלמה שהדימוי הזה נושא תוכן ממשי, שהרי כך קבע ישו, וקדם לו הנביא ישעיה: 'הוי האמרים לרע טוב ולטוב רע, שמים חושך לאור ואור לחושך, שמים מר למתוק ומתוק למר' (ישעיה ה:כ).⁴²

37 Y como los Turcos no reciben Judío ninguno, si primero no se haze Christiano. Y asi fue bautizado Sabaday, y se puso por nombre Agis Mehemet Aga, que vino a ser... 'estimado Señor mío Mehemet' עיין: סולדאני, עמ' 15.

38 ראה למשל: מסכת, עמ' 51.

39 על הקשר בין נתן העזתי לשבתי צבי אחר המרתו של האחרון — ראה: שלום, איגרת, עמ' 273-233.

40 ראה: סולדאני, עמ' 16.

41 'Ego venit in nomine Patris mei, et non accepistis me, si alius venerit in nomine suo ipsum accipietis' יוחנן ה:מג.

42 Vae qui dicitis bonum, et bonum malum: ponentes tenebras lucem, et lucem tenebras: ponentes amarum in dulce, et dulce in amarum עמ' 16.

Seq. 2° 29

שער החיבור על ש"צ מאת איג
סולדאני, בכ"י שבבית-הספרים
הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

11.09

CAROLVS SECUNDVS

D. G. DNS. DOMI AVSTRIARVM, MONARCHA
Invictissimus Hispaniarum, & Indiarum, Belgarū, Medio-
lani, Neapolis, Siciliae, Sardiniae, Ierusaleni, Americae, Imper-
ator, Princeps, Potentissimus, Catholicæ Religionis in om-
nes Urbis terrarum, Nuncupatus, Fidelissimus in Christo,
Defensor, & Conservator pacis, & quietis Sacchissimæ Sedis
Apostolicæ, Fundator Justitiæ, Clementiæ, Magnificen-
tiæ, Magnitudine, Fortitudinē, Magnanimus, Pietate,
Iustus, Pius, Clemens, Optimus, Maximus, Felix, & semper
Augustus, MISERICORS in Pauperes, Verecundo-
rum, & Reverfus ad Sanctam FIDEM
CATHOLICAM.

1. אחרית דבר

חיבורו הקצר של המומר הספרדי אנטוניו גארסיה סולדאני חשוב מכמה סיבות:
(א) זהו חיבור נוצרי ראשון ויחיד שנכתב בספרדית, פרי עטו של מומר לנצרות.
ניתן להסיק מכך שגם מומרים ספרדיים שפעלו במאה ה-17 (150 שנה ויותר אחרי
הגירוש) גילו עניין מיוחד במשיחיות היהודית בכלל, ובי'פרשת שבתי צבי' בפרט.
(ב) אין ספק שבדפים שהותיר סולדאני מצויים השלבים העיקריים שבי'סיפור
השבתאי', דהיינו, פרטים ביוגרפיים חיוניים על הגיבור, שתיים מתוך שלוש
ה'הארות' שעבר שבתי, תיאור התסיסה שעורר 'המשיח מאיזמיר' בקרב היהודים,
תיאור התאסלמותו ודימויו של שבתי צבי בראי הנוצרים.

(ג) חרף ניסיונותיו להשוות בין שבתי צבי לי'שו', יש להניח שסולדאני (כמחברים
אחרים) היה מעוניין להצביע על השוני בין 'משיח שקר' (שבתי) ובין 'משיח אמת'
(ישו), המובטח בכתבי הקודש.

(ד) שלא כמומרים אחרים שפעלו במערב, לא הסתייע כנראה המומר הספרדי
במוסרי מידע, אלא ליקט בעצמו בליבורו את הנתונים, ערך אותם והביאם לכלל
חיבור — וזאת בעיקר מחיבורים 'ספרותיים' רבים שראו אור באירופה סמוך לשנות

1666-1667.

(ה) קשה להעריך את מידת התפוצה והתהודה של חיבור מעין זה. ברור שהמסכת כולה נועדה לציבור משכיל, אך כמעט שלא ניתן לדעת כמה עותקים הודפסו ובאיזה בית דפוס. ההקדשה לקארלוס השני מלך ספרד מרמזת על התעניינותם של חוגים מלכותיים בסוג זה של ספרות.

(ו) נראה שחיבורו של סולדאני לא הודפס שנית במדינות מערב אירופה, ולפינו יצירה שזכתה ל'בלעדיות' מסוימת. חיבורים דומים כתובים פורטוגאלית אינם ידועים לנו עד כה, אך הדעת נותנת שהיו כאלה — אם כי במספר מועט של עותקים. (ז) החיבור הנדון משתייך לספרות ה'אפולוגטית-נוצרית', המתמקדת סביב אישיותו של שבתי צבי ותנועתו. חיבורים מגמתיים מסוג זה נכתבו בכל השפות המדוברות במערב אירופה במהלך המאה ה-17.

נספח

היסטוריה קצרה של משיח השקר'

כתבה קאתולית מקוצרת ונאמנה לקוחה מכתבי-הקודש, כתב העיוורון והמרמה של הכופרים היהודים [...] היסטוריה קצרה של משיח השקר של היהודים (שבתי צבי) [Giby]¹ שאירעה בתורכיה בשנת 1666 [...] וסופה המר.

[FOL 13] בשנת 1666 בחלב² שבלבאנט, אי של תורכיה, היה חכם [Gagamim] גדול, שפירושו בעברית ידען גדול של חוקי העברים, ושמו שבתי צבי. הוא נולד באיזמיר, עיר-נמל של תורכיה, בשנת 1625, בנו בכורו של מרדכי לוי³ — שהיה נערץ על היהודים בתור קדוש ונביא וניצל את מעמדו כדי להתעשר. שבתי צבי זה עבר דרך ירושלים וכל היהודים זיכו אותו בהערכה גדולה. בסוף בדה מליבו, כי בדרכו התגלה לפניו מלאך ואמר לו: לך והגד לעמי שיהיו חזקים ומתמידים, כי בקרוב אחלצם מהמצוקה הפוקדת אותם, ואוביל את כולם לירושלים. על ההתגלות הזו הוא סיפר לכול, וכולם האזינו לו והאמינו לו. הוא הוסיף, כי בגאלאטה, ליד קושטא, היתה עלמה יהודייה בגיל 16-17, קרובת-משפחה של שבתי, אשר סיפרה לקרוביה, כי אלוהים הראה לה דברים מעוררי הערצה. בין השאר היא סיפרה, כי התגלה לפניו מלאך לבוש [בגדי] אור עם חרב מאירה ובישר לה על ביאת המשיח הנכסף, וכי צריך להערך לקבלתו בכבוד ובהדר הראויים לו. [FOL 14] המהומה שעורר שבתי הרשע והרמאי היתה כזו, שקבוצות של יהודים הלכו אחריו. זו היתה תופעה מבהילה, הכל נתנו לו מתנות ותרומות להשאת יתומות, והתרומות נשארו בידיו. שבתי כתב לכל בתי-הכנסת שמחוץ לתורכיה והודיע בשמחה, כי בקרוב, במצוות האל, הם יתאספו בירושלים. כך אירע לגארסיה סולדאני בשנת 66 בהיותו בליברנו [Lirone], שלוש שנים אחרי התנצרותו, הגיעו מכתבים רבים ליהודים

1 כאן — ובהמשך — הובאו בסוגריים רבועים שמות ומונחים מוקשים ככתיב שלהם במקור, שתרגומם לעברית היה טעון פרשנות כלשהי.
2 חלב כאן — הכוונה לאדריאנופול.
3 במקור: Mardoqueo Levi, אולם צריך לקרוא Mardoqueo Sevi

מתורכיה ובהם סיפרו על בוא המשיח. כיוון שבליבורנו אין הנוצרים יכולים לעשות עסקים אלא עם היהודים, ראו את היהודים הולכים עליזים ושבֵעֵי־רצון, וכמעט רצים ברחובות. שאלו אותם לסיבת השמחה, והם ענו כי המשיח בא, כך כתבו להם, וברצונם לקבלו מוקדם ככל האפשר בתורכיה. היו כל כך הרבה קבוצות של יהודים שהתכוננו לנסוע לתורכיה, עד כי הדבר גרם להערצה כלפי היהודים.

התורכים ראו בעין רעה כי בארצם יכנו כקדוש וכנביא מי שאינו מוסלמי. כך נודע למלך התורכי, באמצעות המופתי ומוסלמים אחרים, על המהומה שעורר שבתי צבי בתורכיה כולה, ועל נהירת היהודים אחריו. על-כן [השליט] ציווה למצוא אותו ולהביאו לפניו. [FOL 15] הפקודה בוצעה והוא הובא מחלב, מאתיים מילין [leguas] משם, ב־17 בספטמבר. בא שבתי לפני המלך, ובנוכחות מדענים רבים, הוא נשאל: מה שמך? השיב: שבתי צבי. נשאל: האם אתה משיח היהודים? דבר מהר. השיב: ידוע לי, כי אני איש פשוט, אך היהודים גרמו לכך שאיכדתי את השיפוט הנכון ואת ההבנה. נאמר לו: בגלל המהומה שעוררת, ועל שרימית את העולם, יש להתיז את ראשך מיד או שתותר על דת משה [Ley Mosajca] ותהפך להיות תורכי. השיב שבתי: אחשוב קצת על כך. נאמר לו: אין יותר על מה לחשוב. וכך הרים שבתי את אצבעו והכריז בפומבי כי הוא תורכי וברצונו למות תורכי. או הואלי [Vanli], המטף של הסולטאן, הודיע, כי כעת הכל שפיר והוא הולך בדרך הישר.

כך שבתי צבי הרשע, משיח השקר של היהודים, שהתיימר לעשות ניסים וזיעזע את היהדות כולה עם כזבו, הפך בסוף להיות תורכי. אך כיוון שהתורכים אינם מקבלים יהודים, אם לא התנצרו לפני-כן, נטבל שבתי וניתן לו השם אגיס מהמט אגא [Agis Mehemet Aga], שפירושו אדוני היקר מהמט, שזהו שמו של המלך. המלך מינה אותו שוער הסראי [Portero del Serrallo], עם תשלום של שלושה אסקודים ליום.

[FOL 16] אנחנו הקאתולים רואים בפרשה זו, ובאחרות המספרות על משיחי שקר שהיי בעיקר בזמן מלכותו של חואן השני מקאסטיליה, נבואה שהתגשמה. כפי שאמר אדוננו ישו הנוצרי לכופרים היהודים שסירבו לקבלו כמשיח אמת, כי משיחי השקר שיבואו אחרי מותו הקדוש, ירמו את כולם. כדברי יוחנן הקדוש: 'אני הנה באתי בשם אבי ולא קיבלתם אותי ואם יבוא אחר בשם עצמו אותו תקבלו'.⁴ היהודים הם רמאים, עיוורים וללא השגחה אלוהית, כדברי הנביא ישעיה, שידע כי אינם בין המאמינים: 'הוי האמרים לרע טוב ולטוב רע שמים חושך לאור ואור לחושך שמים מר למתוק ומתוק למר' [ישע' ה:כ]. השבח לאל.

4 במקור — בלאטינית [יוחנן 5:43]. גם הציטוט להלן מישעיהו מובא בלאטינית.

הפניות ביבליוגרפיות

Moseh Guihon Abudiente, *Fin de los Días*, publica ser llegado el fin de los días pronosticado por todos los Prophetas y explica muchos passos oscuros de la Sacra Biblia, compuesto en la lengua Sancta y redusido a la española... dirigido a la muy noble Yeshiba Shahare Zeddek, en 10 de Menachem, anno 5426 en Gluckstadt [1666].
[ראה: י' רוזנטאל].

אבודיינטי

אבנר מכורגוס

<p>J. Evelyn, <i>The History of three late famous impostors: Padre Ottomane, Mahomed Bei and Sabatai Sevi... the supposed Messiah of the Jews</i>, London 1669.</p>	<p>אוולין</p>
<p>J.L. Azevedo, <i>A Evolução do Sebastianismo</i>, Lisboa 1947. M. Attias, 'A Sephardic Romancero', <i>Studies and Reports</i> (Ben Tzvi Institute for Research on Jewish Communities in the Middle East) vol. I, Jerusalem 1953.</p>	<p>אזיברו אטיאש</p>
<p>M.B. Amzalak, <i>Shabbethai Sevi — Uma carta em português do século XVII em que se testemunham factos relativos a sua vida</i>, Lisboa 1925.</p>	<p>אמזלק</p>
<p>א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, הביא לדפוס "אבן שמראל, הקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשמ"ח. א' הד, 'תעודה תורכית על שבתאי צבי', תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 337-339. Historia de Tribus hujus seculi famosus Impostoribus, Dass ist Beschreybung der dreyen unlangst beruffenen Betrieger, nehmlich des Padre Ottomanno... und Sabatai Sevi, welcher sich fur den Messiam der Juden falschlich ausgegeben, Hamburg 1669, 100 pgs esp. 35-90 [Die Historie von Sabatai Sevi]. Ch. Wolf, <i>Bibliothecae Hebraeae... 4 vols</i>, Hamburgi MDCCXXI, vol II, [v. Soldanus].</p>	<p>אשכולי הד היסטוריה וולף</p>
<p>" ליבס, 'המשיחיות השבתאית', פעמים, 40 (1989), עמ' 4-20. —, 'יחסו של שבתאי צבי להמרת דתו', ספונות, ב [ז' (תשמ"ג)], עמ' 307-267.</p>	<p>ליבס, המשיחיות ליבס, יחסו</p>
<p>Lettera mandata da Constantinopoli a Roma... etc Relation de la veritable Imposture du faux Messie des Juifs. Nomme Sabbatay Sevi Juif native de Smyrne, maintenant nomme Achis [=Aziz] Mehemet Aga, Turc Portier du Serrail du Grand Seigneur. Écrite de Constantinople le vingt-deuxieme Novembre 1666 par un Religieux digne de Foy Fidelle tesmoin de ce qu'il écrit, et envoyee a un de ses amis a Marseille. Avignon, Chez Michel Chastel 1667, 51 pgs.</p>	<p>מכתב מקושטא מסכת</p>
<p>Antonio Garcia Soldani, <i>Abreviado y devoto assumpto cathólico</i>, sacado de la Sagrada Escritura contra la ceguedad y engaño de los pérfidos iudíos..., Pequena Historia del Falso Mesías de los Iudíos (Sabaday Gibi) sucedido en la Turquía del año 1666.</p>	<p>סולדאני</p>
<p>S. Simonsohn, 'A Christian Report from Constantinople regarding Shabbethai Sevi (1666)', <i>JJS</i>, XII (1961), pp. 33-58.</p>	<p>סימונסון</p>
<p>" קלזנר, הרעיון המשיחי בישראל, הוצאה שלישית מורחבת ומתוקנת, תל-אביב תש"י.</p>	<p>קלזנר</p>
<p>" רוזנטאל, 'האיגרת השלישית לאבנר מבורגוס', בתוך: <i>Studies in Bibliography and Booklore</i>, V (1961), pp. 42-51 [עמ' מב-נא]. —, 'האיגרת השניה לאבנר מבורגוס', ספר היובל לכבוד א' ווייס, ניר-זיק תשכ"ד, עמ' תפג-תקי.</p>	<p>רוזנטאל, האיגרת השלישית רוזנטאל, השניה</p>
<p>—, 'מתוך ספר אלפונסו', ספר היובל לכבוד א' נוימן, פילדלפיה תשכ"ב, עמ' 588-621.</p>	<p>רוזנטאל, ספר</p>
<p>'שבתאי צבי', האנציקלופדיה העברית, כרך לא. ג' שלום, 'איגרת נתן העזתי על שבתאי צבי והמרתו', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 233-273.</p>	<p>שבתי, אנציקלופדיה שלום, איגרת</p>
<p>—, 'שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל-אביב תשי"ז.</p>	<p>שלום, שבתי צבי</p>